

ՀԱՅՈՑ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ XVIII ԳԵՐՈՒՄ

Հնդկաստանցի ճանապարհորդը

IV *)

Հերակլ թագաւորը էմինին սկզբում վերաբերում է ուշադրութեամբ և շատ քաղաքավարի կերպով: Հայ ճանապարհորդը՝ իհարկէ՝ շտապում է բաց անել նրա առջև իր ծրագիրները: Թագաւորն ու հիւրը երկար խօսակցութիւններ են ունենում քաղաքականութեան մասին: Այդ ծրագիրների, խորհրդակցութիւնների հիմքը այն էր, որ պէտք է ուժեղացնել Վրաստանը դարձնելով նրան մի պետութիւն, որ կարող կը լինէր սեփական հեղինակութեամբ ինքնուրոյն և ազգեցիկ դեր կատարել Արեւելքում և պաշտպանել քրիստոնէութեան շահերը: Բայց ի՞նչպէս պիտի ստանար Վրաստանը ղեքան հարկաւոր ոյժը: Եւրոպայից եկած էմինը չէր կարող չը նկատել այն յետամնացութիւնը, որին, ուրիշ ասիական երկրների պէս մատնուած էր և Վրաստանը: Ահա այդ յետամնացութեան դէմ կռւելն էլ կը լինէր այն ոյժը, որից զուրկ էր Վրաստանը: Էմինը համոզում էր թագաւորին բարւոքել երկրի տնտեսական դրութիւնը, տարածել լուսաւորութիւն՝ բաց անելով դժբերոցներ, կանոնաւոր զօրք պահել ևայլն:

Սակայն այդ բոլորի համար փող էր հարկաւոր, և Հերակլը միշտ այս պատասխանն էր բերում էմինի ծրագիրների և խորհուրդների դիմաց: Չը հերքելով այդ առարկութիւնը՝ էմինը ցոյց էր տալիս թագաւորին, թէ ինչպէս կարելի է կարգադրել փողի հարցը, ինչ միջոցների կարելի է դիմել, որպէսզի երկիրը ինքն իրան, առանց ուրիշներից օգնութիւն ակնկալելու հոգայ իր կարիքները: Այդ պատճառաբանուած առաջարկութիւնները սակայն անհամոզեցուցիչ էին երևում Հերակլին, և նա շարունակ այն կարծիքին էր մնում, որ մէկը պէտք է

*) Տես «Մուրճ» № 11.

փող տայ, որպէսզի կարելի լինի բարեկարգութիւններ մտցնել: Էմինը շուտով նկատում է, որ վրաց թագաւորը հէնց իրանից է սպասում դրամական օգնութիւն, կարծելով թէ հնդկաստանցի հայը, որ եկել էր իր խորհուրդներով, ահագին հարստութիւնների տէր է: Նա շտապում է հերքել այդ սխալ կարծիքը և անկեղծօրէն յայտնում է թագաւորին, որ ինքը մի աղքատ մարդ է և կարող է օգտակար լինել միայն իր անձնական ընդունակութիւններով: Հերակլը չէ հաւատում և փնտժ է կատարում մէջ, կարծելով թէ իր հիւրը ծածկում է ճշմարտութիւնը իր անձի վերաբերմամբ:

Ամառը Էմինը գնում է Հերակլի հետ Կախեթի, ամառանոց: Այդտեղից նա նամակագրութիւն է սկսում Ղարաբաղի հայ մէլիքների և Մուշի ս. Կարապետի վանահօր հետ: Յայտնի է, թէ ինչ բովանդակութիւն պիտի ունենային այդ նամակները, Ս. Կարապետի վանհայրը իսկույն պատասխանում է, որ ամեն ինչ պատրաստ է գործը սկսելու համար, և եթէ Էմինը կարողանայ գտնէ 50 վրացի ձիաւորներով գնալ Մուշ, ինքը, վանհայրը, իսկույն նրա տրամադրութեան տակ կը դնէ 4000 զինուած հայեր: Վրացի ձիաւորները, ասում էր վանհայրը, անպատճառ հարկաւոր են, որպէսզի թիւրքերն իմանան, որ վրաց թագաւորը Էմինի բարեկամն է: Էմինը պատասխանում է, թէ ինքը փող չ'ունի այդքան մարդկանց կերակրելու համար: Քաջ վանհայրը նոր նամակ է գրում և ասում է, թէ իր ունեցած մարդիկ երգուել են տասը տարի առանց որեւէ վարձատրութեան ծառայել Էմինին, եթէ միայն Հերակլ թագաւորն իր հաւանութիւնը տայ:

Այսպէս ահա գործը գլուխ գալու վրայ էր, երբ Էմինի առջև կանգնեց Արեւելքին և նրա արքունիքներին յատուկ ասիական ինտրիգը: Ինտրիգի գլուխը կանգնած ենք տեսնում Էջմիածնի Սիմէոն կաթողիկոսին, որ նոր էր յաջորդել վախճանուած Յակոբ կաթողիկոսին: Սիմէոնը XVIII դարի լուսագոյն գործիչներից մէկն է համարւում: Բայց զարմանալի է, որ Էմինը շատ վատ է խօսում նրա մասին: Ի՞նչ է պատճառը: Արդեօք անձնական յարաբերութիւնը: Յիշենք այն սառն, թըշնամական վերաբերմունքը, որ ցոյց տուեց Էջմիածնի միաբանութիւնը դէպի Էմինը. արդեօք Սիմէոնը հէնց այդ ժամանակ, իբրև միաբանութեան անդամ չէ՞ր թշնամացած Էմինի հետ: Թէ՞ գուցէ պատճառն այն էր, որ Էմինը չափազանց համարձակ կերպով դատապարտում էր հայ հոգևորականութիւնը ամեն տեղ, ուր դէպք էր լինում խօսելու, համեմատում էր հայ հոգևորականներին եւրոպացի հոգևորականների հետ և ասում

էր, թէ հայ վարդապետները իրանց հօտին ստրկութիւն են քարոզում: Մեզ թւում է, թէ այս հանգամանքը պակաս զօրաւոր չէր, և հայ հոգեւորականները տեսնում էին էմինի մէջ անգլիական և գերմանական բողոքականութեան մի գործիք, որ եկել է մարտնչելու հայերի կրօնի դէմ: Միշտ անփոփոխ իրողութիւն է մնում, որ մեր լաւագոյն հոգեւորականներն անգամ չեն կարողացել հաշտուել եւրոպական ազատ զաղափարների հետ: Յատկապէս Սիմէոն կաթողիկոսի համար մեծ նշանակութիւն պիտի ստանար էմինի վերաբերմունքը դէպի հայ հոգեւորականութիւնը. Սիմէոնի ժամանակ հայերի մէջ սաստկացել էր կաթողիկոսների գործունէութիւնը, և նա ամեն կերպ աշխատում էր դիմադրել օտար քարոզչութեան ջանքերին:

Ինչ էլ լինի պատճառը, էմինի հաղորդած փաստն այն է, որ Սիմէոն կաթողիկոսը նամակ է գրում Հերակլին և խորհուրդ է տալիս նրան հեռացնել իրանից այդ «լուսնագաւոր մարդուն»: Տրամադրութիւնը միանգամից փոխւում է. էմինի դէմ են և Թիֆլիսի հայերը, ու նրանց հետեւելով, նաև վրաց ազնւականութիւնը. էմինը դիմադրում է ինտրիգին, որքան կարողանում է, և Հերակլը առժամանակ չէ ենթարկւում էմինի թշնամիների խորհուրդներին: Մի փոքրիկ դէպք բոլորովին փոխում է թագաւորի տրամադրութիւնը դէպի հնդկաստանցի հիւրը: 24 հայ ձիաւորների հետ էմինը գնում է Հաղբաւի վանքը (Թիֆլիսից 2 օրուայ ճանապարհ): Ճանապարհին լէզգիների մի խումբ, 50 հոգուց բաղկացած, յարձակւում է էմինի վրայ կողոպտելու նպատակով, բայց հանդիպում է սաստիկ դիմադրութեան: Տասը ժամ էմինը կռիւ է մղում յարձակուողների դէմ, լէզգիները փախչում են, կրելով մեծ վնասներ: Հերակլը, իբրեւ քաջ զինուոր, գնահատում է էմինի այս քաջագործութիւնը և սկսում է յարգանքով վերաբերուել նրան: էմինը, խրախուսուած այդ հանգամանքից, նորից սկսում է համոզել թագաւորին, որ նա մի արշաւանք սկսէ դէպի Թիւրքիան և միացնելով այդ երկիրը Վրաստանին, դառնայ ոչ միայն վրաց, այլև հայոց թագաւոր: Նա ցոյց է տալիս ս. Կառապետի վանահօր նամակները, որոնց մէջ մի ամբողջ պատերազմական ծրագիր էր դրուած: Յովնան արքեպիսկոպոսը հաւատացնում էր, որ Հերակլը իր աշաւանքի ճանապարհին կը գտնէ Բայազետում 4000, Բիթլիսում 12,000 և Մուշում 10,000 զինուած ու պատրաստ հայեր:

Համարձակ գործը մի ըռպէ ոգևորում է քաջ թագաւորին: էմինը խնդրում էր նրանից միայն 10,000 հետևակ և 6000 ձիաւոր վրացի զօրք. մնացածը պատրաստ էր մի այդպի-

սի հեռաւոր արշաւանք սկսելու և աջողեցնելու համար: Այդ խօսակցութիւնների տպաւորութեան տակ նա նոյնիսկ կամենում է փեսայացնել էմինին, բայց Փիլիպպոս անուշով հայ քահանան, որ Հերակլի ուսուցիչն էր և խորհրդականներից մէկը, յայտնում է նրան, որ էմինը արդէն նշանուած է Աւան-խանի աղջկայ հետ:

Երեք շաբթից յետոյ Հերակլը էմինի հետ վերադառնում է ամարանոցից Թիֆլիս: Ինչ էր նա մտածում իրան առաջարկած արշաւանքի և նոր թագի մասին: Գուցէ նա անհնարին էլ չէր համարում հայ-վրացական միութիւնը, բայց նրան սպասում էր Սիմէոն կաթողիկոսի մի նոր նամակը, որի մէջ դարձեալ նոյն խորհուրդն էր տալիս—հեռացնել էմինին, չը լսել նրան: Այդ նամակը նա տալիս է էմինին, և սա, կարգալուց յետոյ, զայրացած ասում է թագաւորին, որ եթէ ինքը հարուստ լինէր և կարողանար մի մեծ գումար տալ կաթողիկոսին, անշուշտ նա կը փոխէր իր կարծիքներն ու խորհուրդները...

Մինչդեռ ինտրիգը զործում էր այսպէս, Թիֆլիսում երեւան են գալիս մի խումբ զինուած հայեր: Նրանք այս կողմերից չէին, քիւրդստանցի լեռնականներ էին: Եկել էին Մուշի ս. Կարապետից և բերել էին նրա անխոնջ վանահօր մի նոր նամակը: Ինչպէս պատմում է էմինը, նամակը ունէր հետեւեալ բովանդակութիւնը.

«Նամակարեւ, Մէլիք Ստեփանը, ձեզ կը յանձնէ 600 ոսկի ձեր ճանապարհի ծախսերի համար: Խնդրում եմ որքան կարելի է շուտ ճանապարհ ընկնէք մեզ մօտ գալու համար: Իշխան Հերակլին յայտնեցէք իմ օրհնութիւնները և խնդրեցէք իմ կողմից, որ տայ ձեզ 20 վրացի ձիաւորներ իբրև ուղեկիցներ, որպէսզի դրանով հանդուժն այստեղի հայերը, թէ նա ձեր բարեկամն է: Իսկ եթէ մեր այս երկու ազգերի միութեան թշնամիները նրան արգելին ձեր խնդիրը կատարել, անհոգ եղէք, Աստուած ողորմած է: Բայց այդ դէպքում էլ ստացէք այդ գումարը և ծախսեցէք՝ ձեր պէտքերի համար:

Ստացայ ձեր նամակը, որի մէջ դուք խօսում էք այն ստոր վարմունքի մասին, որով ձեզ արգելք են հանդիսանում մեր այն զանազագիւտ զայլերը, որոնք միշտ պատճառ են եղել մեր թշուառ ազգի կորստեան և միշտ ծառայել են մեր թշնամիների շահերին:

Տառնւմէկ ամսից ի վեր զբաւոր դիմումներով համոզեցի և ձեր ծրագրերին միացրի Թիւրքիայի մեր բոլոր ազգեցիկ հայերին Կ.-Պոլսում, Ջմիւռնիայում, Գեսարիայում, Թոխատում, Էրզրումում, Դիարբէքլիում, Վանում ևայլն: Ինչ վերաբերում է կուռղ ոյժերին՝ արդէն պատրաստ ունենք 40,000 մարդ: Առօրիններն ու եզդի բրգերն էլ պատրաստ են մեզ հետ միանալու: Յայտնեցէք վրաց իշխանին, որ նրանք ոչ մի դրամական վարձատրութիւն չեն ուզում ներանից, բոլորն էլ երզուել են ս. Աւետարանի վրայ, որ պատրաստ են տասը տարի շարունակ ծառայել նրա համար ձեր հրամանատարութեան տակ: Իսկ ինչ վերաբերում է ուսեօտի և զէնքի պաշարին, այդ բոլորի հոգսը արդէն քաշել են:

Թիւրքերը այլևս այն չեն, ինչ որ էին սրանից 100 տարի առաջ. առանց մեծ դիմադրութեան նրանք անձնատուր պիտի լինեն. նրանց քաղաքները ամրացրուած չեն, ուստի և շատ հեշտ պիտի լինի նրանց գրաւելը: Մի նախապաշարուած գուշակութիւն նրա մէջ խոր արմատներ է գցել, որ նրանց վերջը մօտեցել է և այլևս չը պիտի կարողանան յաղթել քրիստոնեաներին: Նրանք քո մասին էլ արդէն լսել են, զիտեն, որ ուսաց հօգը կայսրուհու կողմից յանձնարարուած եւ վրաց թագաւորին, և նրանք չեն համարձակուիլ ոչ մի քրիստոնեայի արիւնը թափել: Գիտեն նրանք նաև այն, որ երբ երեք տարի սրանից առաջ դու Անգլիայից գալիս անցար այս երկրից և բոլոր գիւղացիներին համոզելիք գէնքեր գնել, ամենքն էլ քո խորհրդին հետեւեցին, և նոյնիսկ կանաք պատրաստ են կուի: Հիմա պակասում է միայն հերակլի հաւանութիւնը:

Ելքանք բաւական է: Իսկ եթէ չ'աջողուի հերակլին համոզել, իմ հայրական խորհուրդն է բնաւ չը յուսահատուիլ: Զարունակիր քո ջանքերը քո բոլոր ոյժերով, ոչ մի վտանգից մի վախեցիր, դէր քո յոյսը Աստուծու վրայ: Բայց եւ յոյս ունեմ որ դու պիտի լինես քո թշուառ հայրենակիցների ազատողը գերութեան շղթաներից:

Ես խնդրում եմ Աստուծուց, որ քեզ պահէ ու պաշտպանէ ի սէր Հայաստանի և մնում եմ

Յովնան Արքեպիսկոպոս, Քրիստոսի ծառայ:

Գրուած 1763, Սառուին կնոջ որդու *) սուրբ տանը, Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ:

Եւ այսպէս, սկսուած ու պատրաստ գործը միայն մի անձնաւորութիւնից է սպասում աշողութիւն: Դա Հերակլն է: Վերեւում մենք բացատրեցինք, թէ ինչ մէրով էին ղեկավարուում XVIII դարի հայ գործիչները: Հետագայ դէպքերը հասկանալու համար պէտք է միշտ աչքի առջև ունենալ այդ հանգամանքը:

Հերակլը, անշուշտ պտնուելով էմինի դէմ գործող ինտրիգի ազդեցութեան տակ, նորից փոխուում է: Լսելով, որ էմինը Մուշից նամակ և փող է ստացել, փորձում է խել նրանից դուրս բերել. խուզարկել է տալիս նրա տունը, բայց ոչինչ չէ գտնում: Այնուհետև մի չնչին դէպք պատճառ բռնելով, բանտարկում է նրան 30 օր և ապա հրամայում է հեռանալ Աւճալա գիւղը, այդտեղ սպասել իր կարգադրութեան: Իսկ կարգադրութիւնը այն է լինում, որ Հերակլը արգելում է էմինին մընալ Վրաստանի սահմաններում: «Թող գնայ Ռուսաստան, ուր նրա բարեկամներն են ապրում»—այսպէս էր վճիռը:

Էմինին մնում էր հնազանդութիւն: Նա անցնում է Կովկասեան սարերը և հասնելով Ղզլարից 12 մղոն հեռու գտնուած Բորագան չէրքէզարնակ գիւղը, այլևս չէ շարունակում ճանա-

*) Էմինը բացատրում է, որ Յովհաննէս Մկրտչի մայր եղիսաբեթին հայերը անուանում են «Սառուին կին»(?):

պարհը: Այդ գիւղում կար հայերի մի փոքր գաղութ, և էմինը մնում է հայերի մէջ, որովհետեւ հիւանդանում է և պառկում մի քանի ամիս: Առողջանալուց յետոյ նամակ է գրում Աստրախան Աւան-խանի այրիին, Գոհար խանումին, և իր խոստման համաձայն, խնդրում նրա աղջկայ, իշխանուհի Մարիամի ձեռքը: Գոհար խանումը նամակին չէ պատասխանում, բայց ճանապարհորդների միջոցով բերանացի մերժում է էմինի առաջարկութիւնը: Այս բանը շատ վշտացնում է էմինին:

Այնուհետեւ սկսում են էմինի թափառումները, որոնք վիպական կերպարանք են ստանում իրանց անախնկալութիւններով, օտարոտի դէպքերով: Ռուսաստան չէ գնում նա: Եւ պատճառը դառնում է մի լէզգի, որ մի օր գիւղով անցնելիս, տեսնում է նրան տան առաջ նստած և ճանաչում է նրան: Դա մէկն էր այն լէզգիներէից, որոնք յարձակուել էին էմինի վրայ Հաղբատի ճանապարհին: Ինչպէս գիտենք, նրանք յաղթուել էին երկարատեւ կռուում և փախել: Ահա դրանցից մէկը, որի անունն էր Աչախան և որ ջրաղացպան էր, մօտենում է էմինին և յայտնում, որ եկել է իր յարգանքը մատուցանելու մի «կգիթի», որ այժմէս լաւ գիտէր կռել: Լեռնցին քաջութիւնը այնպէս է պաշտում, որ նոյնիսկ մոռանում է, թէ այդ մարդուց ինքը յաղթուել էր ու փախուստ դարձել: Իսկ երբ էմինը պատմում է, թէ ինչպիսի տմարդութեամբ ինքը դուրս է վռնդուել Վրաստանից, ջրաղացպան Աչախանը այնքան զայրանում է, որ խոստանում է տալ նրան միջոցներ՝ Հերակլից իր վրէժը հանելու համար: Եւ նա, ձիշտ որ ընկնում է սարերը, իր և հարեան ցեղերի մէջ սկսում է խօսել նոր մարդու մասին: Լեռնցիներին պատրաստելու համար մեծ դժուարութիւն չէր կարող լինել, բաւական էր որ կար Վրաստանի վրայ յարձակուելու միտքը, աւարի ցանկութիւնը երբեք չէր պակասել Կովկասեան լեռներում, և ահա մի ամսուայ ընթացքում մի ահագին բազմութիւն ձիււորներով—էմինը նրանց թիւը հաշւում է 12,000—պատրաստականութիւն է յայտնում օտարական հայի ետեից գնալու դէպի Կուրի հովիտը:

Բայց էմինը դրա համար չէր եկել արեւելք: Երբեք չը մոռանալով իր գործը, չը մոռանալով մանաւանդ քրիստոնեայի պարտաւորութիւնները, նա չ'օգտուեց այդ վայրենի ոյժից, չ'առաջնորդեց նրան դէպի խաղաղ, անմեղ ազգաբնակչութիւնը կոտորելու ամօթալի գործը: Բայց Դաղստանի այդ շարժումը հասաւ Հերակլի ականջին և իհարկէ՝ սարսափ ազդեց:

Էմինը մնաց մի խաղաղ հիւր Բորագան գիւղում: Այդ ժամանակ էր, որ նա նամակ ստացաւ Աւան-խանի աղջկանից:

իշխանունի օրիորդը խնդրում էր ուշադրութիւն չը դարձնել իր մօր պատասխանի վրայ, ասում էր, թէ դա մի թիւրիմացութիւն է եղել և այլն: Բայց էմինը չը կարողացաւ հաշտուել իր ստացած հարուածի հետ և մի սառն նամակով յայտնեց իշխանունի Մարիամին, որ այլևս ոչ մի կապ չէ կարող լինել իր և նրա մէջ:

Նոյն այդ օրերում մի հետաքրքրական հիւր էլ է գալիս էմինի մօտ: Դա Մուշի ս. Կարապետի միաբաններից մէկն էր, Սուքիաս վարդապետը, որ Ռուսաստան էր գնացել ժողովարարութեան համար և այժմ վերադառնում էր Մուշ: Յովնան արքեպիսկոպոսը այնքան սիրով նուիրուած էր էմինի գործին, այնքան աշխատում էր աջողեցնել նրա ծրագիրը, որ գրել էր Սուքիաս վարդապետին անպատճառ տեսնուել էմինի հետ և նրան տալ այն ամբողջ գումարը, որ հաւաքած կը լինի Ռուսաստանում: Վարդապետը մատուցանում է այդ գումարը (646 թուման) էմինին, նա չէ ընդունում, ասելով թէ ինքը նոր է ստացել Անգլիայի բարեկամներից իր 100 ոսկին և այնքանը բաւական է իրան: Սուքիաս վարդապետին էմինը չէր քէզ ձիւտորնրի հետ ճանապարհ է դնում դէպի Ղարաբաղ, դէպի այն երկիրը, որ չէին կարող անտես անել ոչ էմինը, ոչ Յովնան եպիսկոպոսը, քանի որ այնտեղ կենդանի էր մնացել անկախութեան գաղափարը:

Ինքը, էմինը, չէ շտապում Ղարաբաղ, այլ դեռ ճանապարհորդում է Դաղստանում: Գնում է Սունդախ, Աւարիայի թագաւորութեան մայրաքաղաքը և տեղական իշխող նուցալ Մահմէդի մօտ շատ սիրալիւր ընդունելութիւն է գտնում և հիւրասիրւում է չորս ամիս: Այդտեղից նա 25 ձիւտորով ճանապարհւում է Ղարաբաղ, և Մահմէդ-խանը տալիս է նրան մի յանձնարարական նամակ հարաւային Դաղստանի Քաթախի (Կայթաղ ?) հասարակութեան անունով: Մահմէդական լեռնցի իշխողի այդ նամակը հետաքրքրական պէտք է լինի մեր ընթերցողի համար, ուստի բերում ենք նրան ամբողջովին.

Նամակաբերս, էմին, մի հայ քրիստոնեայ, յարգուած լինելով Փրանգիստանի թագաւորներից, յանձնարարուած էր ռուսաց թագաւորի վէզիրի կողմից վրաց Հերակ իշխանին: Այդ քէֆիւրը, փոխանակ նրա ծառայութիւնները վարձատրելու, դուրս հանեց նրան իր երկրից: Նա վերադառնում էր Օս լեռների վրայով դէպի Բօրազան գիւղը, անտառաշատ չէշէն նահանգի Միշքիլ ցիղը աւարառութեան տենդից դրդուած՝ հազարներով դիմում է նրան, որպէսզի արշաւէ Վրաստանի վրայ. բայց նա, հայ լինելով, մերժում է այդ առաջարկը և վերցնելով իր հետ իմ ազգական Ալի-Սուլթանին իրեն առաջնորդ՝ գալիս է այստեղ: Մենք նրան ընդունեցինք Աբրահամի հրամայած հիւրասիրութեան օրէնքների համեմատ: Նրա սրտի անկեղծութիւնն ու բարութիւնը մեզ այնքան

ուր եկաւ, որ նրան սիրեցինք, յարգեցինք և խնամեցինք իրրե մի մօրեց ծնուած եղբօր: Մենք չենք կասկածում, որ Չառի (Ջառի ?) ջամահաթը նրան պիտի ընդունէ այնպէս բարեկամաբար, ինչպէս մենք ընդունեցինք: Դուք չը պէտք է ստիպէք նրան, որ ձեզ հետ նա էլ գնայ Վրաստան թալանի ու յափըշտակութեան, որովհետեւ նա իր հաւատին հաւատարմի մի հայ է և ոչ թէ մի կեղծ ու նենգամիտ վրացի, բայց եթէ ուզենք ըէֆզիւնների (եքեի թուրքերի) դէմ գնալ, նա ոչնչով դէմ չի լինի:

Դրուած իմ ձեռքով և կնիքով, Խունդախ քաղաքում, Աւարիայի թագաւորութեան մէջ:

Այդ նոր երկրում էմինը մնում է վեց ամիս: Ապարդիւն չը կորաւ այդքան ժամանակը: Գանձակի Շահվերդի-խանը պատերազմ էր սկսում Նախիջևանի խանի դէմ և օգնութիւն էր խնդրում լեռնցիների այն ցեղից, ուր հիւրասիրւում էր էմինը: Եւ որովհետեւ դադատանցու համար հրապուրիչ կարող է լինել միայն օգուտը, ուստի Գանձակի տէրը իր դաշնակիցների առջև դնում էր այն հրապուրը, որ պէտք է թալանուեն Նախիջևանի խանութեան հայ գիւղերը: Դա պիտի ունենար և այն օգուտը, որ Նախիջևանի խանը, ունենալով մի քարուքանդ եղա՞ծ քրիստոնեայ ազգաբնակչութիւն, պիտի տկարանար, ինչպէս տկարանում է հարուստ կալուածատէրը, երբ զրկւում է իր հօտերից: Արշաւանքին պիտի մասնակցէին և քէօլանի քըրդերը, որոնք բնակւում էին Ղարաբաղի հիւսիսային և արեւմտեան լեռներում: Հաւաքւում են 2000 ձիաւոր լէզգիներ՝ մի ոմն Հիւսէինի առաջնորդութեամբ. էմինն էլ ցանկութիւն է յայտնում մասնակցելու, և նրան հիւրասիրող տանուտէրը դնում է նրա տրամադրութեան տակ 40 ձիաւոր իր հպատակներից: Շահվերդի-խանի բանակում նա դիտմամբ առաջապահ գնդի գլխաւոր է դառնում, մտքում դրած լինելով ազատել հայ գիւղերը վերահաս վտանգից: Այդ նպատակով նա Գեղամայ լճի ափերին գործը այնպէս է տանում, որ կուռ են բռնւում լէզգիներն ու քէօլանի քըրդերը: Յաղթող հանդիսանում են լէզգիները, որոնք և կողոպտում են քըրդերին, խլելով նւերանցից 814 գերի, 8000 ոչխար, 2000 տաւար և 600 մատակ ձի, իսկ թանգազին իրերը, որոնք լէզգիները ձեռքն ընկան, 12 հազար թումանի արժողութիւն ունէին: Քրդերը կորցրին մօտ 250 սպանուած մարդ:

Էմինը մանրամասն պատմում է այն դադանութիւնները, որ լէզգիները կատարում էին իրանց գերիներէ վրայ: Հետաքրքրականը մանաւանդ այն բացատրութիւնն է, որ տալիս է էմինը դադատանցիների արշաւանքների մասին: Յայտնի է, որ հին ժամանակներից Կովկասեան սարերը կատարեալ պատուհաս էին Անդրկովկասի համար: Ինչպէս սովորական, անխու-

սափելի երեոյթներ են անձրեն ու ձիւնը, այնպէս էլ սովորական էին լեռնցիների արշաւանքները, որոնք կրկնում էին պարբերաբար, սուգ ու արիւն տարածելով ամեն կողմ, ուր համում էին: Լեռնցիներից տանջւում էր մանաւանդ Վրաստանը, իբրև ամենամօտիկ հարևան, որ, բացի դրանից, մի ուրիշ դժբախտ առաւելութիւն էլ ունէր: Էմինն ասում է, որ այդ դաժան արշաւանքները տնտեսական գրդիչներ ունէին: Դադստանցին ամենից լաւ շահւում էր՝ ձեռք բերելով կենդանի ապրանք և վաճառելով նրան: Այդ ապրանքը գլխաւորապէս կանայք էին: Գերեվաճառութեան համար գոյութիւն ունէին այնպիսի ընդարձակ շուկաներ, ինչպէս են Պարսկաստանը, Թիւրքիան և Դրիւմը: Լեռնցին ծախում է նոյնիսկ իր որդիներին, ուրեմն որքան հեշտ ու օրինաւոր մի գործ պիտի լինէր նրա համար ուրիշների որդիներին բռնել և վաճառել: Նա չը գիտէր խնայել: Եւ Անդրկովկասի տափարակները հեծում էին այդ գիշատիչների ձեռքին...

Լէզգիներն սկսում են բաժանել իրանց խլած աւարը, և այդ ժամանակ էմինը իմանում է, որ գերիների մէջ կան նաև 60 հայ և մի քահանայ: Դրանց ազատելու համար նա թակարդ է հնարում: Շամշադինի գաւառում լէզգիները բանակ են դրնում, վճռած լինելով հանդստանալ այդտեղ մի քանի ր. Գիշերը էմինը, տեսնելով որ ամենքը քնել են, արձակում է մի քանի քրդերի ձեռքերն ու ոտները և ուղարկում է նրանց Շամշադինի հայ և թիւրք գիւղերը, որպէսզի խորհուրդ տան գիւղացիներին յանկարծակի յարձակուել բանակի վրայ և ազատել գերիներին: Այդպէս էլ կատարւում է: Գիշերային յանկարծակի յարձակումից լէզգիները գլուխ են կորցնում և անկարգ փախչում: Միւս օրը ցրուած լէզգիներին հաւաքում է էմինը և նրանց հետ փախչում է դէպի Կուր գետը: Այդտեղ մի նոր վտանգ էր սպառնում: Շահվերդի-խանը, լսած լինելով լէզգիների արարքները, մեծ քանակութեամբ զինուած թուրքեր ու հայեր է ուղարկում գիշատիչներին պատժելու համար: Էմինը մեծ գժուարութիւններով խոյս է տալիս այդ բանակից և կուի է բռնւում միայն 500 թիւրքերի հետ, որոնք Կուրի անցքն էին պահպանում: Կուի մէջ թեթև կորուստներ է ունենում, բայց էլի կարողանում է անցկացնել լէզգիներին Կուրի միւս ափը և տանում է նրանց իրանց երկիրը: Այդտեղ նա մի քանի օր հանգստանալուց յետոյ ճանապարհւում է Ղարաբաղ:

Հռչակաւոր երկրի սահմանը գեո նոր անցած, էմինը աւանատես եղաւ այն հերոսական կռիւներից մէկին, որ տեղացի հայ իշխանները շարունակ մղում էին մահմէդական իշխող-

ների դէմ: Գանձակից մօտիկ է Գետաշէն գիւղը. այդտեղ էմին-
նը պատահում է Պամսայի մէլիքներից մէկին, Մէլիք-Ուսուր
Մէլիք-Բէգլարեանին, որ Գիւլստանի տէրն էր: Նա նոր էր
վերադարձել Շամքորից. նրա մշտական զօրքը բաղկացած էր 500
մարդկանցից, բայց զրանց այդ օրերը թողել էր, որ գնան ի-
րանց տները մի տօնի պատճառով: Մէլիքի մօտ մնացել էին
միայն 40 հոգի: Ահա այդ մի բուռն մարդկանց վրայ յանկար-
ծակի յարձակում է Շահվերդի-խանի զօրքը, բաղկացած 4500
հոգուց: Հայերը ապաստանում են Գետաշէնի մերձակայ ժայ-
սերի մէջ և պաշտպանւում են մի ամբողջ օր: Էմինը հիացած
պատմում է, թէ ինչպէս այդ 40 հոգին ամբողջ օրը գերբնա-
կան քաջութեամբ կուեկով՝ փախուտ դարձրին թուրքերին,
սպանելով նրանցից 40 մարդ, 50 ձի և վիրաւորելով հարիւ-
րաւորներին: Հայերի կողմից սպանուեցին 4 հոգի:

Մի քանի օրից յետոյ մի նոր, աւելի հաագին բանակ է
երևան գալիս Գետաշէնի մօտ: Կատաղած Շահվերդի-խանը այս
անգամ ուղարկել էր իր որդի Մուհամէդ-Հիւսէին-խանին մօտ
10000 զինւորներով և թնդանօթներով: Այդ ժամանակ արդէն
հաւաքուած էր մէլիքի փոքրաթիւ, բայց անվեհեր բանակը—
500 հոգին: Գիւլստանի տէրը տեղաւորում է նրանց բարձրու-
թիւնների վրայ և սպասում է թուրքերի յարձակմանը: Բայց
գեռ կոխը չը սկսած՝ վրայ են հասնում Ջրաբերդի Մէլիք-Հա-
թամը և Գանձասարի Յովհաննէս կաթողիկոսը, որոնք եր-
կար բանակցութիւններից յետոյ հաշտութիւն են կապում եր-
կու կողմերի մէջ:

Մէլիք-Ուսուրը սկզբից ևեթ գրկաբաց էր ընդունել էմին-
նին: Հաշտութիւնից յետոյ նա տարաւ նրան իր Գիւլստան
բերդը, ուր էմինը հիւր մնաց ամբողջ տասն ամիս: Բայց մի
օր Մէլիքը, դաւաճանելով լեռնցու նահապետական հիւրասի-
րութեան, խնդրում է էմինին հեռանալ իր երկրից: Սաստիկ
վշտանում է հիւրը և ճանապարհւում է Գանձասար, ուր սա-
կայն դարձեալ չէ կարողանում մնալ:

Այդ այն ժամանակն էր, երբ Շուշու Իբրահիմ-խանը
կասկածներով էր լցուած հայերի դէմ և շարունակ աշխատում
էր կոտրել նրանց յամառութիւնը, ոչնչացնել այն գործը, որի
համար հայ մէլիքները միացել էին իրար հետ: Գանձասարը,
իբրև մի տեղ, որ կապում էր երկրի ոյժերն իրար հետ, իբրև
մի տեղ, որ սկզբից ևեթ հանդիսացել էր Ղարաբաղի ազա-
տութեան շարժման գլուխ և ղեկավար, ամենից շատ կասկա-
ծելի և առեկի էր Շուշու խանի համար. և նա առիթներ է որո-
նում այդ հնադարեան վանքը պատժելու: Յովհաննէս կաթողիկո-

սը զգուշութեամբ էր վարում իր գործերը: Էմինին նա խնդրեց գնալ, ներկայանալ խանին, որպէսզի Գանձասարը յանցաւոր չը ճանաչի մի օտար և անծանօթ մարդուն իր մէջ պահելու համար: Էմինը գնում է Շուշի: Իբրահիմ-խանը նուրբ քաղաքագէտ էր և իսկոյն իմացաւ, թէ ով է այդ մարդը, ինչ անցեալ և ինչ նպատակ ունի: Հայերը իմաց են տալիս Էմինին, որ խանը մի փորձանք է պատրաստում նրա համար, ուստի նա շտապով թողնում է Շուշին և վերադառնում է Գանձասար, ուր իմանում է, որ միայն խանի վախը չէր ծանրացած Աղուանից աթոռի վրայ: Յովհաննէս կաթողիկոսը անկեղծօրէն յայտնում է նրան, թէ Էջմիածնի Սիմէոն կաթողիկոսը իրան և Ղարաբաղի հինգ մէլիքներին առանձին-առանձին նամակներով հրամայել է չ'ընդունել Էմինին և նրա ոչ մի խորհրդին չը հետեւել, հակառակ դէպքում սպառնում է անիծել ամենքին:

Այստեղ միայն հասկանալի դառաւ Էմինի համար, թէ ինչու Մէլիք-Ուսուբը այնպէս վարուեց իր հետ: Հասկանալի դարձաւ և այն, որ ինտրիգը քայլադաշտ հետեւում է իրան և Ղարաբաղում էլ անկարելի պիտի լինի գործ կատարելը: Այլևս ոչինչ փորձ չ'անելով, նա վճռում է վերադառնալ Ռուսաստան Դէրբէնդի վրայով: Շամախում նա լսում է տեղական քահանայից, թէ Խոյի և Սալմաստի ասորի քրիստոնեաները, լսելով Էմինի ծրագրի մասին, պատրաստակա՞նութիւն հն յայտնել 18,000 զինւոր դնել նրա տրամադրութեան տակ: Ինչպէս տեսանք, ս. Կարպետի վանահայրն էլ այդպէս էր խօսում ասորիների մասին: Էմինը փոխում է ճանապարհը, յետ է դնում Շամախուց և անցնելով Ղարաբաղի ու Զանգեզուրի վըրայով, գնում է Խոյ քաղաքի մօտ գտնուող Խոսրով գիւղը, ուր ասորիներ էին ապրում: Յովհաննէս անուշնով ասորի մի վարդապետ սիրով ընդունում է նրան և սկզբում հաւատացնում է, թէ սուտ չէ նրա լսածը: Բայց երբ իմանում է, որ Էմինը միայն իր գլուխն է բերել և հարստութիւն չ'ունի, յուսախաբւում է և վերջնականապէս յայտնում, թէ առանց փողի ոչինչ չէ կարելի անել:

Նորից ծանր հարցը—ի՞նչ անել, ո՞ւր գնալ: Զարմանալի է, որ նա իր ձին չէ քշում դէպի Մուշի ս. Կարապետը: Աւելի զարմանալի է, որ նա վճռում է նորից վերադառնալ Թիֆլիս և մի անգամ էլ բախտ փորձել Հերակլի մօտ:

Եւ ահա նա նորից Թիֆլիսում է: Հերակլը սիրով է ընդունում նրան, ներողութիւն է խնդրում իր վարմունքի համար և արդարանում է նրանով, որ Սիմէոն կաթողիկոսն ու Թիֆլիսի առաջնորդ Զաքարիա եպիսկոպոսը զրդեցին իրան

այնպէս վատ վարուել հիւրի հետ: Այժմ առաջարկում է նրան մնալ Թիֆլիսում և խոստանում է իր օգնութիւնը: Այդ յոյսով էլ էմինը մնում է Թիֆլիսում ամիսներով և ապրում է Հերակլի յատկացրած ապրուստի միջոցով (օրական մի ֆունտ հաց, մի ֆունտ միս և մի ֆունտ էլ զինի): Բայց մի օր այդ բոլորը դարձեալ վերանում է, և էմինը հրաման է ստանում, առանց մի որևէ բացատրութեան, հեռանալ Վրաստանից:

Այս անգամ բախտը մեր ճանապարհորդին զցում է Իմերեթ: Լսել էր էմինը, որ Իմերեթի Սոլոմոն թագաւորը բարեմասնութիւններով օփտուած մի մարդ է, և զնաց նրան հաղորդակից անելու իր ծրագրին: Բայց Իմերեթի մայրաքաղաքում նրան ընդունողը եղաւ Վրաստանի ազնիւ բերքը—զինին: Սոլոմոնը ճաշի հրաւիրեց էմինին և նրան լաւ արեցեցեց: Մի քանի օրուայ ընթացքում էմինը համոզուում է, որ զինու այդքան առատութեան մէջ իր ծրագրին համապատասխանող մարդ չէ կարելի գտնել. ուստի մի բառ անգամ չ'ասելով, թէ ինչու է եկել, նա հեռանում է Իմերեթից և ուղևորւում է Գանձակ: Այստեղ էլ լաւ հիւրասիրութիւն, բայց կատարեալ անտարբերութիւն զէպի գործը:

Ութ տարի էր, ինչ էմինը թափառում էր իր մտքերով ու առաջարկներով: Անօգուտ թափառումներ: Նրանք վերջապէս յոգնեցրին այդ անխոնջ մարդուն: Անաշոյութիւնները վերջապէս կոտրեցին նրա յամառ կամքը, և նա յիշեց իր երկրորդ հայրենիք Հնդկաստանը, իր ծնողներին և բարեկամներին: Նա ճանապարհ է ընկնում Գանձակից Շուշի, անցնում է Օրդուբադի, Թաւրիզի վրայով Բաղդատ, իսկ այդտեղից գնում է Բասրա: Նեղութիւններ շատ է կրել նա այդ ճանապարհին, փորձանքների շատ է ենթարկուել: Բայց մենք մանրամասնութիւնների մէջ չենք մտնի, որքան էլ նրանք հետաքրքրական լինեն:

Բասրայում էմինի հետ պատահած մի դէպքը շատ լաւ բնորոշում է այն ժողովուրդը, որի մէջ նա ուզում էր գործել: Տեղացի հայ վաճառականները, ծանօթանալով նրա հետ, լսելով նրա մտադրութիւնները, յանկարծ ոգևորւում են և սկսում են նրան համոզել, որ Բասրայից վերադառնայ ու շարունակէ գործել: Դրանցից երկուսը նոյնիսկ իրանց անձերը և ամբողջ կարողութիւնը դնում են էմինի տրամադրութեան տակ: Ութ տարուայ թափառումները արդէն բաւական սկեպտիկ էին դարձրել էմինին: Բայց վաճառականների ջերմ ոգևորութիւնը մի քանի ժամ մոռացնել է տալիս ամեն ինչ, և էմինը համաձայնութիւն է տալիս: Նա յանձնարարում է վաճառականներին պատրաստել մի փոքր կարաւան, որպէսզի երեքով միասին ճանապարհուեն

Մուշ: Բայց նշանակուած ժամանակ վաճառականները յանկարծ անյայտանում են, և էմինը նրանց նորից գտնում է մի քանի օր անցներուց յետոյ: Բանից դուրս է գալիս, որ քաջ վաճառականները փակուած էին իրանց տներում և վախենում էին փողոց դուրս գալ, որովհետև Բասրայի թիւրք փաշան գերի էր բռնել մի ապստամբ արաբ բէկի և նրա 14 կողմնակիցներին ու ամենքին կախաղան էր բարձրացրել քաղաքի հրապարակում: Այսքանն էլ բաւական էր հայրենասէր վաճառականներին սրտաճաք անելու համար:

— Ի՞նչ կը լինի մեր դրութիւնը, եթէ թիւրքերը մեզ էլ բռնեն,—հարցնում են նրանք.—մեզ էլ, իհարկէ, կախաղան կը հանեն...

էմինը պատասխանում է նրանց.

—Այստեղ, Բասրայում, դուք վախենալու ոչինչ չ'ունիք, բայց երբ Քիւրդիստանում լինիք և դուք փոխանակ սպանելու կամ սպանուելու՝ ուզենաք փախչել, ձեր պատիժը խիստ կը լինի, ձեզ կը քերթեն և ձեր կաշին խոտով կը լցնեն իբրև դաւաճանների: Գնացէք ձեր ճանապարհը, հետեցէք ձեր հրէական արհեստին, վաճառականութիւն արէք, տուրք տուէք մահմէդականներին և յանձնեցէք ձեր փողերը եկեղեցու սուրբ հայրերին, խոստովանեցէք նրանց առջև ձեր մեղքերը այն չափով, որչափ որ գործում էք մեղք, որպէսզի նրաք աղօթեն ձեզ համար և թողութիւն տան ձեր մեղքերին, որ մեռնելուց արքայութիւն գնաք:

Այս դառն խօսքերով էր էմինը հրաժեշտ տալիս արև գաղափարին, որ վառուած էր նրա մէջ պատանեկութեան օրերից և որ այնքան զրկանքների ու թափառումների պատճառ էր դարձել:

V

1770 թւականին էմինը հասաւ Կալկաթա, ուր առողջ գտաւ իր հօրն ու միւս ազգականներին: Հայրը սաստիկ ուրախացաւ, որովհետև վերադարձել էր իր «անառակ որդին»: Կալկաթայի հայ գաղութը մեծ յարգանք էր ցոյց տալիս հեռաւոր հայրենիքից վերադարձած զինուորին: Պէտք էր մի գործի կրպակել: Բայց այդ գործը էմինի համար, իհարկէ, վաճառականութիւնը չէր կարող լինել: Մօտենալով Կալկաթայի անգլիացիներին, նա միևնոյն ժամանակ վերսկսում է նամակագրութիւնը Նորթումբերլանդի դուքսի հետ: Շնորհիւ այդ կապերի, նա կարողանում է պաշտօն ստանալ հնդկական բանակում:

Բայց գաղափարի մարդիկ չեն մոռանում իրանց երիտա-
սարդական յոյզերն ու քաղցր ձգտումները: Էմինի մէջ չը մե-
ռաւ վաղեմի միտքը. նա միշտ բռնկուում էր, երբ մի յարմար
առիթ էր ներկայանում: 1771 թւականին Էմինը իմանում է,
որ ուսանելի և թիւրքերի մէջ պատերազմ կայ, և նրա մէջ
միտք է ծագում մտնել ուսւ բանակը ծառայութեան ու այդ-
պէս աշխատել հայերի համար: Բայց Նորթումբերլանդի դուք-
սը, որի կարծիքը հարցրել էր Էմինը համակով, խորհուրդ է
տալիս նրան մնալ Հնդկաստանում, որովհետեւ, ապում է նա,
մինչև որ դուք տեղ կը հասնէք, պատերազմը արդէն վերջա-
ցած կը լինի: Էմինը համաձայնում է:

Մի ուրիշ դրդիչ էլ Էմինի համար հանդիսանում է այն,
որ նա կարողանում է իր ուճիկից 3000 ուսփի խնայել: Այդ
գումարը հանգստութիւն չէ տալիս նրան, նորոգում է նրա
հին ցաւերը: Չը կարողանալով տեղը նստած մնալ, ան-
որոշ ժամանակով արձակուրդ է ստանում և ճանապարհ-
ւում է Պարսկաստան մի վերջին փորձ փորձելու համար:
Ճանապարհին մտնում է Մաղրաս քաղաքը, ուր, ինչպէս յայտ-
նի է, հարուստ հայ վաճառականների մի գաղթականութիւն
կար: Այդ հայերը ոգևորում են, խոստանում են տարեկան
12000 ուսփի տալ, եթէ Էմինին աշողուի մի փոքրիկ բանակ
կազմել Հայաստանի համար: Իսկ մէկը, Գրիգոր Միքայէլ ա-
նունով, խոստանում է իր ամբողջ կարողութիւնը տալ նրան,
եթէ էջմիածնի Սիմէոն կաթողիկոսը իր հաւանութիւնը տայ:
Երկար բանակցութիւններով հազիւ էր խեղճ Էմինը կարողացել
մի որոշ համաձայնութեան գալ Մաղրասի հարուստ հայերի
հետ, և ահա հէնց այդ օրերում Մաղրաս է հասնում Երուսա-
ղէմի նուիրակ Յովհաննէս արքեպիսկոպոսը, որ շրջում էր ժո-
ղովարարութիւնների համար: Նա Էմինի հակառակորդն է հան-
դիսանում և կարողանում է հայ վաճառականներից ստանալ
այն փողերը, որոնք խոստացուած էին նրան: Բացի դրանից
Երուսաղէմի միաբանը մեծ քանակութեամբ թանգազին իրե-
ղէններ է ստանում և ճանապարհ է ընկնում:

Իսկ Էմինը գլխիկոր վերադառնում է Բոմբէյ, ուր մնում
է 9 ամիս: Յոյսը դրած իր խնայած գումարի վրայ, սա գնում
է Բասրա: Այդ միջոցին պարսիկների և թիւրքերի մէջ պատե-
րազմ կար, և Քէրիմ-խանը պաշարել էր Բասրան: Անգլիական
հիւպատոսը Էմինին է յանձնում հիւպատոսարանի պաշտպա-
նութիւնը, և նա 30 անգլիացի նաւաստիներով կատարում է
այդ խնդիրքը: Պատերազմից յետոյ Էմինը անցնում է Բուշիր,
այնտեղից Շիրազի վրայով գնում է Սպահան: Այնտեղ նա

հանդիպում է Էջմիածնի Մարկոս վարդապետին, որ Սիմէոն կաթողիկոսի կողմից նուէրներ էր տարել Զէնդ-Քէրիմ-խանին։ Վարդապետը համոզում է Էմինին յետ կենալ իր մտքից, լաւ իմանալով, որ ոչինչ չի կարելի անել, քանի որ ամենայն հայոց կաթողիկոսը հակառակ է նրան։ Էմին համոզում է, և այս անգամ վերջնականապէս, անդառնալի կերպով։ Նա լսում է Մարկոս վարդապետի և մի ուրիշ խորհուրդը, ամուսնանում է Զուղայում մի հայ աղջկայ հետ, որպէսզի ընտանեկան յարկ ունենայ ծերութեան օրերին։ Վեց տարուայ մէջ Էմինը ունենում է երկու տղայ և երկու աղջիկ։

Բայց բախտը չէ թողնում Էմինին ընտանեկան յարկի տակ մնալ երկար ժամանակով։ Զէնդ-Քէրիմ-խանի մահից յետոյ Պարսկաստանը, ինչպէս միշտ, արինահանդ պատերազմների դաշտ է դառնում՝ գահի՝ միմեանց դէմ մրցող թեկնածուները պատճառով։ Ալի-Մուրադ-խանը, տիրելով Սպահանին, ներքի Էմինի անցեալի մասին, կանչում է նրան իր մօտ և լսում է Էմինի անցեալի մասին, կանչում է նրան իր մօտ և հրամայում է, որ Զուղայի հայերից մի գունդ կազմակերպէ։ Էմինը կատարում է այդ կարգադրութիւնը և հայկական զնդի հրամանատար է նշանակւում։ Բայց շուտով թողնում է այդ պաշտօնը և թոյլտուութիւն ստանալով Ալի-Մուրադ-խանից, նորից գնում է Կալկաթա, տանելով իր հետ իր մեծ որդուն, որի անունը Արշակ էր։ Նա նորից ստանում է իր հին պաշտօնը անգլիական բանակում և մնում է այդ պաշտօնի մէջ։

Էմինը վերջացնում է իր յիշատակարանը հետեւեալ տողերով.

«Հեղինակը խոնարհաբար խնդրում է իր ընթերցողներից ներողամիտ լինել իր անմշակ լեզուի համար, բայց նա յոյս ունի, որ նիւթի տարօրինակութիւնը անհետաքրքիր չը պիտի լինի։ Նա դոհ, է որ հայ երիտասարդները, անգլիերէն լեզուի մէջ թոյլ լինելով, հեշտութեամբ պիտի կարգան և հասկանան այս գիրքը, այնքան պարզ է նրա ոճը։ Ո՛վ գիտէ, զույգ է մի քիչ լոյս սփռեն այս տողերը նրանց մտքերի մէջ, եթէ միայն կարդացողները ուրիշներին էլ պատմեն և կամ թարգմանեն հայերէնի։ Ապագայում կարող է օգտակար լինել գիրքը նրանց համար, մինչև որ նրանք հետզհետէ բաց կանեն իրանց աչքերը և կը հասկանան ազատութեան իսկական նշանակութիւնը, որի մասին բոլոր ասիացիները ոչ մի գաղափար չ'ունեն, սկսած աշխարհի ստեղծուելուց մինչև այսօր. դրա ապացոյց՝ այն ընդարձակ երկիրները, որոնք կառավարուած են եղել հատ-հատ բռնակալների ձեռքով, որոնք վայրենի գաղանների պէս յօշոտում էին իրանց հպատակներին։ Եւ քանի որ արեւելիները չը գիտեն, թէ ինչ է ազատութիւնը, այս գրքի հեղինակը չէր կարող ուրեմն Ասիայում սովորել դրա նշանակութիւնը, ուստի նա զնաց ճշտապէս և բարեբախտաբար հասկացաւ ի վերջոյ, թէ ազատութիւնը կեանքի բոլոր բարիքների միակ աղբիւրն է»։

VI

Ահա մի կեանք: Ի՞նչպէս պիտի վերաբերուենք էմինի ինքնակենսագրութեան: Պատմողը նա ինքն է, ուրիշ աղբիւրներ չը կան, որոնց միջոցով կարողանայինք վերատուգել նրա ասածները, բացատրել նրա երկար թափառումները, հանդիպած անաշուղթիւնների իսկական պատճառները: Հաւատալ էմինին, թէ՞ ոչ:

Մենք արդէն տեսանք, թէ որպիսի անկեղծութեամբ է պատմում նա իր գլխով անցածները: Ծղմարտութիւններ թաքցնելն ըստ երևոյթին չը կայ էմինի բնաւորութեան մէջ: Եւ անգլիական աղբիւրները խիստ պարզ կերպով շեշտում են, թէ որքան շիտակ ու անշահասէր մարդ էր հնդկաստանցի մեր ճանապարհորդը: Նա ունէր շատ բարեկամներ Անգլիայում, և ամենքը սրտանց ցանկանում էին, որ նա լայն ասպարէզ ունենայ իր իսկական կոչման, այսինքն գինւորական գործի մէջ: Էմինի բարեկամներից մէկը, Վիլհելմ Զոնս, 1786-ին հետեւալ տողերն էր գրում Հնդկաստանի ընդհանուր կառավարիչ Մակֆերսոնին. «Էմինի վրայ ունեցած խնամքներիդ համար շնորհակալ եմ ձեզնից, աղաչում եմ այսուհետեւ էլ նոյն խնամքը անպակաս անէք. Անգլիայի մէջ շատ մարդիկ կան, որոնք շնորհակալ պիտի լինեն ձեզ: Էմինը այնպիսի մի ճարտար մարդ է, որ եթէ մէկը որքան էլ մեծ պաշտօն տայ նրա ձեռքը, նա աւելի լաւ կը համարէ պատերազմի սաստկացած ու փտանգաւոր տեղը մտնել»:

Ահա այսպիսի մի մարդ, ոգևորուած մի սուրբ գաղափարով, աշխատեց, գործեց, բայց վերջը ստիպուած եղաւ անհատական կեանքի մէջ որոնել երջանկութիւն: Շատ խորհրդածութիւններ կարելի է անել այսպիսի մի կեանքի վրայ, շատ հանգամանքներ կարելի է պարզել մեր իրականութիւնից, յետուելով նրա տեսածների, կրածների վրայ: Բայց մենք կը վերջացնենք էմինի կենսագրութիւնը, նորից գիմելով էդմոնդ Բլըքին, պետական այն մեծ խելքին, որ 1789 թւականի մարտի 29-ին էմինին գրած իր նամակի մէջ խօսում է և այն գործի մասին, որին նա նուիրել էր իր կեանքի մեծ մասը:

Ահա այդ նամակը *).

*) Անփոփոխ ենք թողնում «Մասեաց Աղանու» թարգմանութիւնը (1856, էր. 271):

Առ Յովսէփ Էմին, ի Գալկաթա:

Սիրեցեալդ իմ և վաղեմի բարեկամ,

Իրաւամբ կը մեղադրէք զիս որ ձեր գրեւորն կանոնաւոր կերպով չը պատասխանեցի. բայց վստահ եղէք որ ոչ կողակիցս և ոչ ես չենք մոռցած զձեզ, որդիս ալ իր բարեկամական ողջոյնը չմոռցաւ ընելու ձեզի, անկէջ ի դատ կը խնդրէ որ զինքն ալ ձեր հին բարեկամներուն կարգը համարէք, թէպէտ և զինքը տղայութեան ատենը միայն կը ճանչնար:

Հնդկաստանի մէջ ոչ երբէք մեծ գործ մը ունեցեր եմ: Անգամ մը լորդ-Քլայվ *) միտքը դրաւ թէ ինձի երախտապարտ է՝ իրեն արդարացի ծառայութիւն մը ընելու համար: Իր ինձի ցուցուցած բարեկամական յօժարութիւնը ասօր միայն գործածեցի. աղաչեցի իրեն որ հրամանոցդ համար լաւ զինուորական տեղ մը գտնէ: Այս բանս 1772-ին պատահեցաւ:

Ստոյգ զիտեմ որ նամակիս պատասխանը գրած է. բայց կածեմ թէ այն ատենի իշխանութեան մէջ գտնուող անձանց հետ աղէկ չէր. անկէջ ի վեր Հնդկաստանի ներքին և արտաքին կառավարիչներէն մէկն ալ չեղաւ որ ինձի հետ մասնաւոր բարեկամութիւն ընէ. զուցէ մէջերէն ոմանք գտնուին որ հետո աղէկ ալ չեն: Հնդկաստանի բարեկարգութեան համար խորհրդաբանին **) մէջ ունեցած զբաղմունքներս բնականապէս շատ հաճոյ պիտի չը լլան անոնց, որոնց կառավարութեան պակասութիւնները շտկելը ինձի կիցայ: Իմ բարեկամներս ներդրութիւն կընեցին. և ես ալ բան մը չը վառակեցայ, և սակայն աշխատանքիս աղէկ փութարէն մը եղած կըլլար, թէ որ կարենայի Անգլիոյ տէրութեան հնդկաստանցւոց վրայ դրած հարկը քիչ մը թեթեւցնել:

Իսկ դուք, սիրելի բարեկամ, շատ տեղ շատ փորձանքներու հանդիպեր էք. հիմա որ ծերացաք՝ պէտք է քիչ մը հանգչիք: Ուրախ եմ որ բարե հօր մը ընտանեկան հաճոյքը և մարդու խղճմտանքի մը մխիթարութիւնը փութեցնէք ու գտաք. անկէջ դուրս ամեն բան առերևոյթ բարիք է:

Քանի որ մեզմէ բաժնուցաք՝ շատ փոփոխութիւններ եղան հոս: Ձեր բարեկամ նորթմբիլէնդի դուրսը մեռաւ. Մոնթակ տիկինը տակաւին ողջ է. երբոր զինքը տեսնեմ՝ զձեզ միտքը պիտի ձգեմ: Ուրիշ շատ փոփոխութիւններ ալ պատահեցան ձեզի հետ ճանչնորութիւն ընելէս ի վեր: Ջձեզ Սէնթ-Քէյմսի պարաիզին մէջ տեսած օրս որո՞ւ մտքէն կանցնէր թէ ատենով այս տէրութիւնը Հնդկաստանի մեծ մասին պիտի տիրապետէ: Բայց տէրութիւնները կը կանգնին ու կը կործանին. կայսերի գերի կիցան ու կը կուրանան, կայսերութիւնը ծախու հանողները կայսերութեան կը հասնին: Սակայն մենք ողջ ենք և բաւական խելք ունինք մեծամեծ արկածներու մէջ ալ մասնաւոր կերպով մխիթարուելու. և որովհետեւ մեծերը, որոնց համար այս ատեն եղած կերեւնան, ասոնցմէ բան մը չեն շահեր, ուրիշները պիտի նային որ օգուտ մը քաղեն: Դուք շատ մը ազնուական մտածմունքներու ետեւ եղաք ու չը հասաք. բայց հիմա աւելի լաւ էք՝ քանի թէ ինչ որ պիտի ըլլայիք, եթէ

*) Հռչակաւոր անգլիակոն զօրավար Հնդկաստանում, որ իր անօրինակ եռանդով տարածեց անգլիական տիրապետութիւնը հնդկական թերակղզու վերայ, ոչնչացնելով Ֆրանսիական ազդեցութիւնը և նուաճողական ծրագիրները:

**) Պարլամենտ:—Բըրքը, իբրև ազատամիտ կուսակցութեան ներկայացուցիչ, խիստ կերպով բնազատում էր կառավարութեան պակասութիւնները: Հիւսիսային Ամերիկայի ապստամբութեան միջոցին նա ամերիկացիներին կողմէ էր և պահանջում էր, որ Անգլիան արդար կառավարութեան եղանակով շահէ ամերիկացիներին սիրտը:

յաջողութիւն գտնէիք. վասն զի դուք պատուաւոր, և աւելի լաւ ըսեմ՝ երջանիկ մասնաւոր մարդ մըն էք: Հաւատացէք որ եթէ առիթ մը գտնեմ՝ զձեզ չեմ մոռնալ: Որդիս և տիկինս կաղաչեն որ զիրենք մտքերնէդ չը հանէք:

Էմինը աջողութիւն չ'ունեցաւ, ինչպէս չ'ունեցաւ և Իս-
րայէլ Օրին: Բայց մարդկանց գործերը կշռադատելու չափը
միայն աջողութիւնը չէ: Կան գործիչներ, որոնք մարդկային
միտքն են ներկայացնում, այն միտքը, որ միշտ չէ իրագործ-
ւում, միշտ գործի չէ անցնում: Եւ սակայն, մտքի ներկայացու-
ցիչները պակաս պատկառելի ու երախտաւոր չեն:

Այդպիսի մի երախտաւոր էր մեր Էմինը: